

Melao ya Lefatshe la Botswana e e Kgethololang ka bosemorafe

Molao wa Bogosi (Chieftainship Act, CAP 41:01- 1933):

1. Temana ya bobedi (section 2) ya molao o, yare: Merafe ke e e herang bobedi e e tholegileng e bua puo ya Setswana, eleng Bakgatla, Bangwato, Balete, Bakwena, Batawana, Barolong, Batlokwa le Bangwaketsi. Temana eo gape e boa ere: dikgosi ke tsa merafe e o fela, ebile lefatshe ke la yone merafe eo fela.
2. Se se raya gore merafe e mengwe e kgaphetswe kwa ntle, ga e tsewe ele merafe, mme ele meratshwana e e ka fa tlase ga merafe e e buang Setswana. Maikaelelo le maikemisetsa a molao o, ke go nyeletsa **merafe e e kgaphetsweng kwa ntle jaaka: Babirwa, Batswapong, Bakalaka, Bayeyi, Bambukushu, Basubiya, Basarwa, Baherero, Bambanderu, Bakgalagadi, Bakgothu, fela jalo**. Puso e solofetse gore meratshwana e, e nyelele, e komediwe ke e buang Setswana.
3. Morafe ke batho, ka jalo fa puso e tsaya gore morafe mongwe gase morafe, o raya gore morafe o o gase batho. Batho badirilwe ke Modimo, ba na le teme le ngwao e e remeletseng mo lefatshing le ba tshelang mo go lone, jaaka dijo, dikago, diaparo le didirisiwa tsa bone.
4. **Goromente o dirafatsa jang molao o:**
  - Diteme tsa merafe e e kgaphetsweng kwa ntle ga di letelelwe go dirisiwa mo dikolong, mo dikgotleng tsa setso, mo seromamoweng, mo ditirong tsa puso, le ko dikerekeng. Se ke sesupo sa gore mo ponong ya puso e e busang, merafe e, gase batho, ba tshwana fela le diphologolo tse di senang loleme, kgotsa ngwao epe e e ka dirisiwang mo dithabolong tsa sechaba.
  - Dingwao le ditso tsa merafe e, ga di rutwe mo dikolong. Bana bothe ba rutwa ka dingwao tsa merafe e e buang Setswana fela, fa tsa merafe e mengwe di tshwanetse go nyelediwa. Mmino ko dikolong go rutloediwa wa Setswana fela, ke one o rekelwang paka, ebile ke one fela o isiwang kwa mafatsheng a sele.
  - Bana ba tswa malwapeng ba bua diteme tsa bone. Mme fa ba tsena ko sekolong ba rutwa ka Setswana. Se se dira gore ba tseye lobaka lo lolele go thaloganya se se rutwang. Baa go simolola go thaloganya botoka ka lokwalo lwa borara. Se se dira gore maduo a dithathobo mo mafelong a go sa buiweng Setswana thata, a nne ko tase. Tota tshwanelo ke gore bana ba rutwe ka diteme tsa bone kwa tshimologong, go supa fa ele morafe o o tlotlwang, ebile o tlhokomelesega mo lefatsheng la bone. Le go dira gore ba tlhaloganye dithuto. Ba ka tlhaloganya botoka fa dithuto di akaretsa dingwao tsa bone. Jaaka go dirwa ko South Africa, Namibia le mafatshe a mangwe.
  - Goromente ga a amogele dikgosi kgolo tsa merafe e e kgaphetsweng kwa ntle. Ga a di rerise sepe ka gore gase batho. Fa kgosi ya morafe o o buang Setswana o rerisitswe, go fedile. Sekai ke go bolawa ga dikgomo tsa rona. Ga re a rerisiwa ka re sena dikgosi, ga rena dikgosi ka gore gare merafe, ka jalo gare batho re bathwana.
  - Goromente o dirisa molao o, go tsoololo ditshwanelo tsa setho sa merafe e e kgaphetsweng kwa ntle.

Molao wa lefatshe (Tribal Territories Act, CAP 32:02 - 1933)

1. Molao o, o dirafatsa tlhaloso e e dirilweng mo molaong wa bogosi, o o tlhalosang gore lefatshe ke la bo mang.
2. Se molao wa lefatshe o se dirang ke go kgaola melolwane go supa gore lefatshe la Bangwato le tswa fa le felela fa , la Bakgatla, Balete, Batlokwa, Bakwena, Bangwaketsi, Batawana, Barolong fela jalo. Malao o, o raya gore merafe e e kgaphetsweng kwa ntle ga ena lefatshe.
3. Merero yotlhe ya tiriso ya lefatshe e mo maruding a merafe e e ferang bobedi. Merafe e mengwe go tsewa gore e komeditswe, e ka fa tase ga emengwe. Ka jalo ga ba na tshwanelo ya lefatshe ele merafe, fa ese fela ka bongwe ka bongwe.
4. Se se raya gore merafe e e kgaphetsweng kwa ntle ga e kake ya ngongorega ka lefatshe ele sethopho sa morafe. Ba ka ngongorega fela ka bongwe ka bongwe, ba ngongoregela dilo tse di tshwanang masimo, le lwapa a bone fela. Merafe e e buang Setswana yone, eka ngongorega ele morafe, ba ngongoregela lefatshe la bone ka kakaretso.
5. Sekai ke gore Basarwa, ga ba ka ke ba ngongorega ka lefatshe ele Basarwa, ba ka ngongorega fela fa ba tlhakane le Bangwaketse, ebile le bone ba ipitsa Bangwaketse.
6. **Goramente o dirafatsa molao o jang:**
  - Merafe e e kgaphetsweng kwa ntle e fudusiwa fela go sena therisanyo, ebile go sena pusetso ditshwanelo tsa lefatshe la bone le ba le tlogelang. Ga kologelwa gore, ka fa molaong o, merafe e, ga ena lefatshe.
  - Sekai, Basarwa ba a fudusiwa kwa CKGR ba sa rate, ebile ba sa fiwe sepe fela sa botshelo jo bo nitameng. Bayeyi le bone ba ntse ba fudusiwa mo makgobokgobong (Moremi game reserve, Zhao, Ditshiping, Gxoro), ka bonya ka bonya ba sa rerisiwa, ba bolelelwa fela, ebeile go sena phimolo dikeledi e e tshwanetseng, ya melao ya mafatshefatshe.
  - Maungo a lefatshe a dirisiwa go thabolola mafelo a go tsewang ele a merafe e e herang bobedi e e buang Setswana.
  - Sekai, Maun o thabololwa ka maduo a bojanala jwa makgobokgobo ka go tsewa ele motse wa Batawana. Kwa merafing e mengwe, ga gona dipatela tsa thomano, ga gona ditsela, ga gona dikolo tsa maemo a a rileng. Ga gona ditlhabololo tse di ka lereng mebereko jaaka tsone dilo tse ke badileng fa godimo.
  - Sekai se sengwe, madi a moepa wa Orapa le Letlhakane, a thabolola Serowe, ka go tsewa gore ke one motse wa Bangwato. Kgaolo ya Boteti yone e setse fela mo tlaleng go sena ditlhabololo, ka ele ya meratshwana. Madi a, a dirisiwa go dira ditlhabololo ko mafelong a merafe e e tholegileng e bua Setswana – e e gaufi le Gaborone.
  - Se se direlwa gore rona re tlogele magae a rona, re ye go batla ditiro ko magaeng a go buiwang Setswana teng, ele tsela ya go nyeletsa diteme le dingwao tsa rona. Ebile maikaelelo ke gore re nyalwe koo, a o monna kgotsa mosadi, o **nyalwe** koo, bana ba gago ba bue Setswana, ebile ba bifele kwa ga gago ka go sa tlhabologa.
  - Se ke kgethololo ka bosemorafe. Goramente o kgaoganya sechaba ka go naya merafe mengwe ditshwanelo, fa a kgaphela emengwe kwa ntle. Gaa tseye merafe ka tekatekano. Go tsweng foo a bo a tsamaya mo, are lona ke lona le dirang bosemorafe, fa lo re lo Bayeyi, lo Baherero, lo Bambukushu, fela jalo. Mme lona lo bua fela se Modimo olo dirileng lo le sone. Goramente o tsaya gore ga lona kitso

ya go bona se eleng boammaruri. Mme tsatsi lengwe mongwe le mongwe o tla itse se eleng boammaruri. Gompiano jaana Goromente wa Botswana o mo mafatsheng a lebiwang a gataka ditshwanelo tsa setho.

Molao Motheo (Sections 77 to 79, section 3 & 15)

1. Molao Motheo wa lefatshe la Botswana o a kgetholola. Ditemana 77 to 79 ke tsone tse di agang ntlo ya dikgosi. Mme e amogela dikgosi tsa merafe jaaka fa e tlaalositswe ke molao wa bogosi. Merafe emengwe ga e a emelwa ko ntlong e.
2. Dikgaolo tsa Chobe, Kgalagadi, Northeast le Gantsi ka di se gaofi le merafe e e buang Setswana, e e ka di gatelelang, tsone di letelestwe go isa dikgosana. Ga ba ka ke ba isa dikgosi kgolo ka ese merafe, jaaka molao wa bogosi o bua.
3. Temana 88 (2) ya Molao motheo, ya re ntlo ya dikgosi e tshwanets ya sekaseka melao e e amang ngwao, ya ba ya gakolola Palamente ka yone.
4. Se se raya gore dingwao tsa merafe e e sa emelwang ko ntlo ya dikgosi, ga di ka ke tsa nna bontha bongwe jwa melao ya ngwao e Palamente e ka e dirang. Ka nngwe tsela dingwao tsa merafe e e sa emelwang ko ntlong ya dikgosi, go tsewa fela gore ga di yo ka gore merafe e, ga e tsewe ele merafe.

Goromente o dirafatsa melao o jang:

- Goromente o amogela dikgosi tsa merafe e e tlhologileng e bua Setswana fela.
- O tlotla dingwao le teme ya tsone- ke yone e go tweng ke ya Sechaba ele nosi fela
- Ngwao ya merafe e, yare kgosi ga e tlhophiwe – e a bewa ka tumalano ya morafe. Ka jalo Goromente are bone ke dikgosi tse di tsetsweng, ga mmogo le dikgosana tsa merafe e, ga di thophiwe, go a rerisangwa fela.
- Ngwao ya merafe e e kgaphetsweng kwa ntle ga e tlotlwe. Gatwe ba tlhophe dikgosana mo metseng. Gatwe ga ba a tshwanela go rera ka ese merafe. Ba tshwanetse go ema fela mo laeneng ba tlhopha dikgosana.
- Pampiri e tshweu ya ga Tautona ya re ba thophe dikgosana ka dikgaolo. Se se raya gore merafe mengwe e ka sala e sa emelwa, ebile le yone e e emetsweng, e sa emelwa ke dikgosi tsa yone. Lo dirile sentle lwa e gana ka gore ene e oketsa bolata.

Gakologelwa gore:

1. Dikgosi tsa merafe e e buang Setswana **tsotlhe** di tlhopha puso e e busang. Puso yone go lebege e ba solofeditse gore ke bone fela ba tla nnang ko ntlong ya dikgosi, ebile ke bone fela beng ba lefatshe, ebile ke merafe ya bone fela e ka nnang le dikgosi kgolo. Ke sone se lo bonang Goromente a gana go fetola melao e e kgethololang e. Lebaka ke gore dikgosi tse, di tla rotloetsa merafe le meratshwana ya tsone go tlhopha puso e, gore e nne ya se nnela ruri.
2. Katholo ya tsheko ya Bayeyi erile melao e yotlhe e a kgetholola. Temana ya bobedi ya (Section 2) molao wa bogosi o baakangwe, o sireletse ditshwanelo tsa merafe yotlhe, eseng Bayeyi fela. Mme Bayeyi ba dumelana le se. Temana e, ke yone e rwelweng kgethololo yotlhe fela, ka gore yare merafe e roba bobedi fela. Ke yone e naleng teme le ngwao fela.
3. Katholo e, ene yare Section 3 le 15 di naya mongwe le mongwe ditshwanelo tsa setho, mme di bowa gape di letlela kgetholola ka bosemorafe. Ka jalo ditemana tse, di sereletsa kgethololo ya bosemorafe e e mo go section 77, 78 le 79. Ka mabaka a tshireletso e, kgotla ga ena thata ya go laola gore o fetolwe.

4. Lekgotla la Dichaba (United Nations) lone, ka le laola ka molao wa Mafatshefatshe (international law) lare melao e metlhanano e, e kwalololwe e fedise kgethololo, ebe e sireletse merafe yotlhe mo molao motheong wa Botswana.
5. Se se raya gore, go fethela dipaakanyo di nna teng, lefatshe la rona ga le na molao motheo o o sereletsang ditshwanelo tsa setho. Se raya gore, go tswelera ka go dirafatsa melao e, lefatshe la Botswana le gataka ditshwanelo tsa setho.
6. Go bereka goromente ga go reye gore o latlhe boleng jwa gago. Lefatshe lengwe le lengwe le patelesega go direla batho ba lone meberekgo le ditlhabololo ko ntle ga gore ke ba morafe ofe. Fa o ka kgethololwa ka gore o gana go ipitsa Motawana, kgotsa Mongwato, fela jalo, itse gore oka tsaya dikgato, ebile re ka go thusa.
7. Lemoga gore kgethololo e e mo melaong e, ke ya boleng jwa motho, e ama se motho aleng sone mo botshelong. E tseela batho ditshwanelo tsa go nna se Modimo o se badirileng. Se ga se amogelese. Ga re bue ka kgethololo mo meberekng. Ka jalo fa motho are o Professor jaanong o batla eng, rotlhe re fiwa dikgomo tse six, o rutegile, itse gore gaa ise a tlhaloganye gore kgethololo ere buang ka yone ke efe. Kana kgethololo e tshwana le bolwetse, e mefuta, ebile e ama matshelo ka ditsela tse di farologanyeng, fela jaaka bolwetse bo ama dikarolo tsa mmele tse di farologanyeng.
8. Ka bokhutshwane kgethololo e, e ama boleng jwa rona – ebong puo le ngwao ya rona. Dilo tse, ke tsone tse di farologanyang motho le phologolo. Ka jalo fa di gatakwa, o tshwantshiwa le phologolo. Ga o ikakanyetse, oa akanyediwa, ga o na teme, ebile gaona ngwao- ee go kaelang gore o dire dilo jang, o godise bana ba gago jang fela jalo. Go tselwa ditshwanelo tse, ke tlhapa e tone. E heta go sa hirwa ka gore batho bale bantsi ba a tshela mme ba sa hirwa. Mme motho ga a kake a tshela a sena puo, ebile a sena ngwao.

Se re ka se dirang

1. Re tshwanetse ra itse sentle, go sena pelaelo epe, gore lefatshe la Botswana le dirisa melao ya sekolone, e e rotloetsang kgethololo ka bosemorafe.
2. Puso e e rutloetsang bosemorafe, e bodisa sekaku. Ga e lere kagiso ya boammaruri, ka gore batho ba yone ba tla nna ba tshwenyegile. Ba tla ngongorega ka bonya ba solofetse phetogo. Mme fa e sa tle ba tloge ba fele pelo. Rona re tsamaela go fela pelo. Se golo jang ka re tlhadiwa, re bidiwa Makoba, mme re sa senya sepe.
3. A re itseng gore re Merafe, re na le ditshwanelo tsa lefatshe. Are tsweleng re batle ditshwanelo tsa rona gongwe le gongwe ko rileng teng. Are se amogeleng go bolelelewa. Are rerisiweng, refiwa sebaka sa go sekakaseka megopolo pele ga re ka e amogela. Are ganeng megopolo e e re busetsang ko bolateng.
4. Re le Bayeyi are tsweleng re gana kgosi Tawana. Ga se kgosi ya rona ke wa Batawana ba ba bedi ba ba setseng, le bangwe ba ba dumetseng go komediwa, ba itatola boleng jwa bone.
5. Fa mongwe a go reka gore o itatole letso la gago, tsaya madi, ere a emelela, o re itsise ko atereseng e e fa tlase. Kana motho yoo o batla go bopolola se Modimo o se go dirileng, mme ebile ga go ka ke ga kgonega.

Fa o batla go itse go feta fa, ikopanye le ba:

Kamanakao Association
 PO Box 502490
 Gaborone. Botswana
Tel/fax: 393 7779 Or 713 012 80

